

LÉVAI KATALIN

Feminizmustörténet – II.

Az 1970-es évek végére a nyugat-európai feminizmus alaposan megváltoztatta számos ország hagyományos világképét. A feminizmust illető jelzők lassan lekoptak, maga a mozgalom is sokat szelídült, maradtak viszont az eredmények: a nők állampolgári státusának erősítése, politikailag korrekt nyelvhasználat, a magánszféra és a közszféra közötti határok felszámolására tett kísérletek, a női munka mítoszának megtépázása. Ez a tanulmány a nők közszférába történő

A jó családtól a munkahelyig – átlépés a magánszférából a közszférába

Az otthon és a munka világának kettéhasítása női és férfi princípiumra kiszakította a nőt a tágabb közösség életéből, és bezárta az otthon körüli teendők magánszférájába. Ez természetesen nem volt igaz a munkásosztálybeli és a szegény nőkre, akik mindig is rákényszerültek arra, hogy otthonukon kívül is munkát vállaljanak.

A hosszú „háziasszony-korszak” után a hatvanas és hetvenes évek feminista mozgalmi azonban a magán- és a közszféra szerepét illetően is éles szemléletváltást hoztak a közgondolkodásban. Az ehhez vezető út első állomása az volt, hogy lerombolták a passzív és önfeláldozásra termett asszony freudi mechanizmusokon alapuló mítoszt, a végeredménye pedig az, hogy a nők lebontották az otthon és a világ közötti válaszfalat, és beléptek a férfiak számára fenntartott területekre: elárasztották az egyetemeket, betódultak a legkülönbébb értelmiségi pályákra, és bebizonyították, hogy az aktivitás, az ambíció és a függetlenség nem pusztán férfitulajdonság. Beauvoir, Friedan, Millet és mások jóslata valósággá vált.

Ezért a bátor „csínytevéséért” azonban nem csekély árat kell majd fizetniük. Susan Faludy Az ellenreakció (Backlash) című könyvében részletesen elemzi azt a hosszú büntudatkeltő kampányt, amelyet a konzervatív amerikai kormány a nyolcvanas években azon nők és családjaik ellen folytatott, akik nem voltak hajlandók belesimulni az amerikai családmítoszba, és kitértek a férfiak és a gyermekek kényelmét szolgáló nő hagyományos szerepköréből. Az amerikai oktatási minisztérium egyik nyolcvanas években készült jelentését, a kor szellemét pontosan kifejező Bauer-jelentést idézve Faludy megállapítja: „A

MÉLTÓSÁGOT MINDENKINEK

jelentés elítéli a független nő minden fajtáját. Azokat a nőket, akik nem teljesítik a kötelességüket, azokat, akik dolgoznak, akik bölcsödébe adják a gyerekeiket, akik elválnak vagy házasságon kívül szülnék. ... Még a női szegénységet is a nők számlájára írja, mivel azt olyan személyes döntések következményének tartja, mint a válás vagy a törvénytelen gyerekek vállalása.” (1)

A „válságban a család és a nemzet” retorikája elárasztotta a sajtót. Az a korábban elindított folyamat azonban, amely a nők közszférába vezető útja elől elgördítette az akadályokat, többé nem volt megállítható.

Több amerikai szerző a nyolcvanas éveket a feminizmus elleni permanens hadüzenet korszakának tekinti, amelyben a konzervatív kormány több fontos sajtóorgánummal szövetkezve nemcsak arra törekedett, hogy kiszorítsa a feminista gondolkodásmódot a köztudatból, hanem a társadalmi válságjelenségek jó részét is igyekezett a feminizmus számlájára írni. A „válságban a család és a nemzet” retorikája elárasztotta a sajtót. Az a korábban elindított folyamat azonban, amely a nők közszférába vezető útja elől elgördítet-

te az akadályokat, többé nem volt megállítható.

Az *ellenreakció* hulláma természetesen Európán is végigsöpört, ám itt is ellenállásba ütközött, sokan valódi meggyőződésből, mások pedig egyszerűen azért szálltak szembe ezzel, mert nem volt más választásuk.

Időközben egyre több olyan kutatás látott napvilágot, amely rávilágított arra, milyen hatalmas a különbség a jó család mítosza és a mindennapi realitás között. D. W. Winnicot és Bettelheim nagyhatású elmélete az *elég jó szülőről* meggyőző ellenpárja lett a jó család mítosznak. Legfontosabb hatását kétségkívül abban kell látnunk, hogy súlyos bűntudat alól szabadította fel a szülőket, elsősorban az anyákat, éls ugyanilyen felszabadító hatású volt a következő generációra, a felnövekvő gyerekekre is. „A legtöbb középosztálybeli gyerek szigorú napirend szerint él – hol cserkészgyűlésre kell sietnie, hol zene-, tánc- vagy tornaóra, és így alig marad ideje arra, hogy egyszerűen önmaga legyen. Ezek a foglalatosságok állandóan elvonják önmaga felfedezésének feladatától, és arra kényszerítik, hogy tehetségét és személyiségét olyan formában fejlessze, ahogy azt a különféle tevékenységek irányítói a legjobbnak látják.” (2)

Az a szerepkép, amely a nyugati típusú kultúrákban a nőkről és a férfiakra hosszú időn keresztül uralkodott, fokozatosan elveszítette kizárólagos jellegét, és újabb szerepfelfogásokkal bővült. A független nő mint szabad individuum polgárjogot nyert, az önfeláldozó anya mítosza is kezdett foszladozni, a korábban szokatlan, elutasított életformák, együttélési szokások ezzel egyidőben egyre inkább elfogadottá váltak. Átértékelődött a család fogalma is, ami a politikai nyelvhasználatban is érzékelhetővé vált: a *csonka család* helyett az *egyszülős család*, a *leányanya* kifejezés helyett az *egyedülálló anya* szóhasználat honosodott meg a nyolcvanas évek demokratikus jóléti államaiban. Szinte minden országban csökkent a házasságkötések száma, és egyre

magasabb lett az olyan válások aránya, amelyeket nő kezdeményezett. Az önálló, egzisztenciális függetlenséget és szexuális szabadságot élvező nő a hetvenes évektől a kor jelképe lett, aki éppen olyan autonóm, önérvényesítő és szabad akart lenni, mint a férfi, miután kiszabadult abból a szűk és korlátozott „női szférából”, amelynek évszázadokon át a foglya volt.

A házastársak egymással szemben támasztott elvárásai szintén radikálisan új formát öltöttek. A pontosan meghatározott társadalmi szerepek elutasítása révén sok nő új identitásra és új, kitágult élettérre tett szert. A női identitást már távolról sem az anyaság, a gyermeknevelés és a feleségre háruló feladatok együttese alkotta, a nők ennél jóval szélesebb tartományban kívántak mozogni. „Lejárt az anyaság kora, és eljött a szülők kora” – hirdették meg az új eszmét a pszichológusok és a társadalomtudósok.

A női társadalmi szerep megváltozása nyomán megjelent a színen az „új férfi” is, aki egyre inkább jogot formált arra, hogy a család életvitelében, a háztartás menedzselésében is fokozódó szerepet játsszon, a gyereknevelésben pedig partnerként viselkedjen. Dorothy Dinnerstein szerint csak akkor változik meg a nők és a férfiak közötti kapcsolat, ha „a férfiak a legteljesebb mértékben részt vesznek a gyereknevelés korai szakaszában”. (3)

A partnerségen nyugvó kapcsolat modern eszményét, a kölcsönös függés fogalmát eleinte csak szűk értelmiségi körökben kezdték hangoztatni, az „anyaszívú apa” vágyott figurájával együtt. Sokan támadták az új ideált, mert az új modellben férfiatlannak érezték a férfit, és félték attól, hogy az úgymond „értelmetlen szerepcseré” súlyos kapcsolati zavarokat okozhat. Madonna Kolbenschlag írja híres könyvében: „A folyamat mindkét esetben oda vezetett, hogy maga a társ megválasztása is fontosabb lett. Vajon hol fogja az »új nő« megtalálni az »új férfit«, aki megfelel azoknak a változó szerepeknek, amelyeket a személyes autonómia megkívánhat? Az elvárások természetesen egyre nagyobbak lettek, és egyre többet követelünk a férfitől. Lehetséges énjünk felfedezése és kipróbálása – ami az autonómia egyik fontos eleme – megzavarhatja és frusztrálhatja partnerünket. Vajon lépést tud-e tartani a házasság és a család intézménye – a már meglévő formában – azzal a szerkezeti fejlődéssel, amelyet a szociológusok »kvantumugrásnak« neveznek?”. (4)

A kérdésre később még visszatérek, előbb azonban nézzük meg, merre vették útjukat a nők, mi is az a „kvantumugrás”.

Ugrás a munka világába

A belépés a köz és a munka világába távolról sem volt rózsás menet. A munkavállalás, de még a korábbi háziasszony szerep megreformálása is teljes életformaváltást követelt, és nemcsak a nők, hanem a férfiak és a családok részéről is, ami mindegyik fél számára feszültséggel, nehézségekkel járt. „Volt valami különösen ijesztő és zavaró azokban a nőkben, akik az otthon őrangyalaiból egyszercsak lázadókká váltak új identitásuk keresése során. Ezek a nők hamarosan egy ellenük irányuló kam-

pány közepén találták magukat. Szociológusok és szakértők egész sora igyekezett bebizonyítani, hogy a megnövekedett válási arány a nők fokozott elvárásainak, újfajta önzésüknek és főként annak köszönhető, hogy visszautasítják a hagyományos női erények gyakorlását." (5)

Idővel kiderült az is, hogy a nagy ugrás a munka világába nem vezet el automatikusan az egyenrangú férfi-női kapcsolatok és az igazságos otthoni munkamegosztás kialakulásához.

A női és férfi társadalmi szerepek változása, a nők munkájához igazodó új életformák kialakulása már a hetvenes években elkezdődött, és ennek jelei egyre nyilvánvalóbbá váltak az élet minden területén. Idővel kiderült az is, hogy a nagy ugrás a munka világába nem vezet el automatikusan az egyenrangú férfi-női kapcsolatok és az igazságos otthoni munkamegosztás kialakulásához. A női munkavállalás nem szabadította meg a nőket az otthoni és a háztartási teendők sokaságától, a munka és a családi élet összeegyeztetése reménytelen feladatnak látszott, az otthoni, nem fizetett munka túlnyomó

mó többsége továbbra is a nőkre hárult. „Egy férfi, azáltal, hogy megházasodik (vagyis feleséget szerez magának, aki elvégzi a házimunkát), öt évvel több szabadidőt nyer, mint egy agglegény. Másként megfogalmazva: az egyedülálló férfiak sokkal több házimunkát végeznek, mint a házasok, annak ellenére, hogy az utóbbiaknak nagyobbak a családi kötelezettségei. Még ha feltételezzük is, hogy a házas férfiak megnyert idejük egy részét pénzkereső munkával töltik, akkor is bőségesen marad idejük saját maguk számára” – állapította meg a nyolcvanas évek végén az olasz szociológus, Chiara Saraceno. (6)

Ezt a megállapítást valamennyi ország időmérleg-felmérései igazolják, amelyek szerint az európai nők még a kilencvenes évek végén is átlagosan napi 2–3 órával több háztartási munkát végeznek, mint a férfiak.

Közismert tény, hogy az európai országok többségében a szociális állampolgárság fogalma a hetvenes évek végéig szinte kizárólag a férfi munkavállalókra vonatkozott, a nők társadalmi státusát pedig ennek függvényében, a családi állapotuk szerint határozták meg. Ettől csupán az észak-európai országok tértek el, amelyek a legtovább jutottak a teljes foglalkoztatás, a jövedelmi különbségek csökkentése, egyáltalán a közszféra kiterjesztése terén. A nők itt érték el leghamarabb a férfiakéval megegyező állampolgári státust és a nagyjából egyenlő pozíciókat a gazdaság és a foglalkoztatás terén. A másik póluson még sokáig ott állt Németország, amely a nőknek szánt jogokat – így például a gyermekellátáshoz való jogot – alapvetően az anyák otthoni munkájának megkönnyítése érdekében vezette be, legfeljebb a részmunkaidős foglalkozás lehetőségét kínálva fel, ami jól illeszkedett abba az idealizált modellbe, amely szerint a férfi a kenyérkereső, a nő pedig az eltartott háztartásbeli. A mai napig érvényes Jane Lewis megállapítása, amely szerint „a nők otthoni, nem fizetett, szolgáltató jellegű munkája az európai országok közül sehol sem ért el ugyanolyan jutta-

tásokban és jogosultságokban mérhető elismerést, mint a fizetett munka”.
(7)

Az északi országokban honos „egyenlőségi szerződés”, illetve a konzervatív jóléti társadalmak „háziasszonyi szerződése” közötti harcból végül fokozatosan az előbbi került ki győztesen, igaz, nem kevés áldozat árán, és rengeteg idő ráfordításával. Előbb azonban még meg kellett küzdeni a munka világának legerősebb mítoszával, a „női szakma” mítosszal.

De honnan is ered ez, és mi áll a háttérben?

A női szakma mítosza

A nők magánéleti szerepvállalását, majd ennek átalakulását találóan és szemléletesen írja le a foltszőnyeg-metaphora, amelyet Laura Balbo, ismert olasz szociológus alkalmazott a nyolcvanas évek társadalmi változásának szemléltetéséhez. Az elhullott, maradék anyagokból készülő szőnyeg összevarrása fáradságos, energiaigényes és sok türelmet követelő munka, amelynek eredménye merőben új minőség. A szőnyeg metaforája a nők otthoni munkájának és ehhez kapcsolódó mindennapi életstratégiáinak jellemzésétől elvezet ahhoz az új női szerephez, amely a társadalmi intézmények és kapcsolatok hálózatának létrehozásában ölt testet. A nők olcsó, fáradságos és kitartó munkával foltozzák össze a széttöredezett társadalom szűkös erőforrásait, teremtik meg a helyi intézményeket, amelyek végül is összetartják a közösségeket. A források egymáshoz illesztése intelligenciát, kreativitást, időt és kemény munkát igényel. A végeredmény egy logikusan megtervezett rendszer, Balbo szerint maga a modern társadalom, amelynek megalkotásában a nők kitartó intenzitással vesznek részt. „Ahhoz, hogy a nők szempontjából nézve jellemezzem jelenlegi helyzetüket, a foltszőnyeg készítése tűnt a legalkalmasabbnak számomra: az anyagok végtelen szortírozása, a fellelhető darabok összeillesztése, az adott pillanatra érvényes stratégia kiválasztása, és a végső cél, a túlélés meghatározása, a fantázia és az eredetiség, amit ez a munka megkívoán, mind annyira jellemző a nők életére és munkájára.” (8)

Balbo megközelítése sokat árul el arról, hogy miként kapcsolódhat a nők kevésbé értékelt hagyományos otthoni munkája a közszférához, hogyan alkalmazhatók az ún. női tulajdonságok az otthon falain kívül, hogyan vetíthető egymásra a jó anya és a női munka mítosza.

A nőknek a 20. század történelme folyamán mindvégig nehezebb volt bekerülniük a munkaerőpiac vonzó területeire, előrejutniuk a karrier útján, felkapaszkodniuk azon a bizonyos számárlétrán, mint a férfiaknak. A század első évtizedeiben, amikor a legtöbb európai országban még ki voltak zárva a felsőoktatásból, csak kivételes esetekben juthattak be a magasan kvalifikált munka világába. A nők iskolázottságának általános emelkedésével azonban egyre tisztábban kirajzolódott a többség számára vonzó életstratégia, amely a munka és a családi élet összehangolásában nyilvánult meg, ugyanakkor annál kevésbé volt világos az, hogy milyen út is vezet odáig.

A munka világában általában elismerik a nők szociális képességeinek jelentőségét, sőt, olykor különleges képességeket is tulajdonítanak nekik e téren, ám érdekes módon ezeknek a tulajdonságoknak az értéke hirtelen eltűnik minden olyan esetben, amikor jól fizetett pozíciók betöltése a tét. Barbara Stiegler írja: „A szimbolikus nemi rendet

A biológiai különbségek átalakítása társadalmi különbségekké a munkaerőpiacon is a nők kedvezőtlenebb megítélését, alárendelt

dichotóm ellentétpárok határozzák meg, amelyek hierarchikus viszonyban állnak egymással. A női nemhez rendelt jellemző tulajdonságok, képességek és magatartásmódok a társadalmi értékítéletben – másodrangúként, kisebb értékűként – viszonylagosan mindig leértékelődnek a férfi jellemző tulajdonságaival szemben. Az empátiának és az intuíciónak magas a társadalmi értéke, ha azonban a teljesítőképességgel, a célratöréssel és a racionalitással kerülnek ellentétpárba, megint csak másodrangúvá válnak.” (9)

A biológiai különbségek átalakítása társadalmi különbségekké a munkaerőpiacon is a nők kedvezőtlenebb megítélését, alárendelt helyzetét erősíti meg. A klasszikus feminizmus egyik legalapvetőbb felismerése éppen ez volt, és ezen a gondolaton továbbhaladva jutottak el a női szakma mítoszának elemzéséig és kritikájáig.

A családi élet és a szakmai karrier harmonizálása évtizedek óta olyan probléma, amely szinte kizárólag a nők esetében merül fel, ennek következtében azokat a szakmákat tekintik női szakmáknak, amelyekben ez kezelhető, vagyis ahol a harmonizálás többé-kevésbé sikeres. A valóság azonban itt is ellentmond a sztereotípiának. Az úgynevezett női szakmák az esetek többségében ugyanis éppen hogy nem teremtik meg a két létszféra összeegyeztetésének feltételeit, mert sem a munkafeltételek, sem az időbeosztás nem alkalmasak erre. Ezen az alapon tehát nem nevezhetők annak. Gondoljunk akár a szociális, akár az egészségügyi szakmák többségére: itt az lesz sikeres, aki ideje, energiája és legfőképpen személyisége teljes felhasználására hajlandó, aki baj esetén elérhető, éjszakai műszakot, ügyeletet is vállal, feltétel nélkül segít. Egyszóval aki azokat az úgymond női tulajdonságokat alkalmazza, amelyeket a magánéletben az anyától várnak el. Képes-e erre bárki egyformán az otthonában és a munkahelyén?

A szociális szakmai életutak ismert vizsgálatai éppen azt tárták fel, hogy a munka mind mentálisan, mind pedig fizikailag annyira igénybe veszi a területen dolgozókat, hogy a család számára csak kevés idejük és energiájuk marad. Az alacsony fizetés sok esetben különmunkák vállalására kényszerít, ami ismét kedvezőtlen hatással jár a családi életre. Az ún. női szakmák többsége tehát nem igazolja vissza azt a feltételezést, mely szerint segítik a szakmai és a családi élet sikeres összekapcsolását. De hát akkor miért nevezik ezeket a szakmákat női szakmának?!

A tipikusan női foglalkozások többnyire abban a szakaszban válnak „vegyes szakmává”, amikor a „férfiak nagyobb arányban lépnek be a munka világának arra a területére, ahol a professzionizálódási folyamatok

már lezárultak: ahol ellenőrzési funkciókat alakítottak ki, ahol megkezdődött a bürokratizálódás és a hierarchiák kialakulása”. (10)

Ilyenkor a férfiak általában a magasabb pozíciókat foglalják el. Ha egy szakma férfiszakmává válik, emelkedik a társadalmi presztízse is, és ez együtt jár a szakmai elit magasabb anyagi elismerésével. Ennek fényében az derül ki, hogy a női szakmákat nem azért nevezik annak, mert olyan elvárásoknak felelnek meg, amelyek a nők igényeit fejezik ki, hanem inkább azért, mert alacsony az anyagi és társadalmi elismertségük. A nők többsége még ma is ilyen szakmákban dolgozik. A munkaerőpiac megosztott maradt a női és a férfimunkák tekintetében. Még mindig erősen tartja magát az a nézet, amely szerint a női foglalkozások olyan szakmák, amelyekben lényegében a házimunka professzionalizálódik. Így azok a munkák, amelyeket a nők magánéletükben nem fizetett munkaként végeznek, akkor is nehezen szabadulnak meg az egyszerű és a monoton munkavégzés képzetétől ha egyszer önálló szakmává válnak, mint pl. az ápolás vagy a gyermekgondozás.

Még mindig erősen tartja magát az a nézet, amely szerint a női foglalkozások olyan szakmák, amelyekben lényegében a házimunka

A nyugat-európai országok többségében a nyolcvanas évektől kezdve nagymértékben növekedett a női munkavállalás, ami azonban az esetek többségében a nem tipikusnak tekintett munkakörök betöltésével járt együtt, amelyek kevesebb szociális védelmet, biztosítást és a járulékos juttatások szűkebb elérhetőségét nyújtották. A gazdaság globalizációjának eredményeként a nők számára is nyíltak meg új szakmai lehetőségek a magánszektorban és a nemzetközi cégek világában, aminek eredményeként megjelentek a sikeres vállalkozó nők. Ők kezdetben – női szerepmodellek híján – a bevált férfi karrierutak másolására törekedtek. Elsősorban az ő szakmai előmenetelük ismeretében született meg a jól ismert „üvegplafon-elmélet”, melynek metaforája azt érzékelteti: a jellemző női szakmai felemelkedés egy bizonyos határig, általában a második vezetői szint eléréséig tarthat. Ott a nők váratlanul láthatatlan akadályba ütköznek, amely leblokkolja további előrejutásukat. A szervezeti piramis csúcsán majdnem mindig férfi áll. Sok kutatás jelezte, hogy azoknak a nőknek sikerült áttörniük az „üvegplafont”, akiket kedvező családi háttérük segített a szakmai előrejutásban, akár gazdaságilag, akár pusztán azzal, hogy elfogadta a nő által választott karrierutat, és ennek következtében a családi munkamegosztás átstrukturálását.

A női foglalkoztatás látványos növekedése ellenére a női munkanélküliség Európában szinte kivétel nélkül mindenütt (Magyarország a kevés kivétel közé tartozik) folyamatosan meghaladja a férfiakét, a tartós női munkanélküliség pedig a kétszerese az ilyen típusú férfi-munkanélküliségnek. A gyermekeiket egyedül nevelő anyák vagy középkorú asszonyok elhelyezkedési esélyei drámaian csökkennek a jóléti állam válságának kialakulása óta. Annak ellenére, hogy a nők

munkahelymegtartó képessége közismerten jobb, mint a férfiaké, az a nő, aki egyszer munka nélkül marad, nehezebben jut ismét munkához, mint hasonló helyzetű férfi társa.

Pozitív változás, hogy az egyenesen felfelé ívelő szakmai utak, amelyeket a hagyományos munka világában jellemző módon a férfiak jártak be, és az ún. töredezett szakmai út, amelyet sok munkavállaló anya családi kötelezettségei miatt kénytelen választani, a munka világának átalakulása következtében közelített egymáshoz. „A lassú, megbízható szakmai előrelépés modellje már a múlté. A munkaszerződések ideje lerövidült. A munka minden területén egyre inkább elfogadottá vált az, hogy a munkavállalók váltogatják foglalkozásukat életük folyamán. Ennek az új szemléletnek és munkastílusnak a következménye, hogy a női és a férfi munkamodellek közelebb kerültek egymáshoz.” (11)

A szervezeti hierarchiák lebomlása az informális hivatali világban már megkezdődött. A nagy szervezetek, amelyek hatalmas, központi irányított munkaerő-hadseregekkel működtek, fokozatosan divatjamúlt intézményekké válnak. A távmunka és a rugalmas munkaidős foglalkoztatás pedig egyre több új életstílus kialakítását teszi lehetővé.

Az európai statisztikák azt mutatják, hogy a nők jelentős része az etnikai kisebbségekkel együtt még a kilencvenes években is marginális munkaerő-pozíciót foglal el, és csupán kisebb hányadnak sikerült az ambícióinak megfelelően előnyös gazdasági pozíciókat megszereznie, annak, amely jelentős anyagi, kulturális vagy kapcsolati tőkével indult az egyre élesedő versenyben. A korábban biztos munkát jelentő, hagyományos női munkahelyek a textiliparban, az élelmiszeriparban és a mezőgazdaságban a kilencvenes évek egységes piacának következtében átstrukturálódtak, illetve eltűntek. A korábban itt dolgozó nők tömegei bizonytalan munkaerőpiaci helyzetbe kerültek.

A nőknek ma már az esélyegyenlőség Európa-szerte jellemző el-

fogadottsága következtében nem kell aránytalanul nagy személyes áldozatot hozniuk előrelépésük érdekében, mint egykor az elődeiknek. A hatvanas, hetvenes évek radikális lázadói – ha nagy áldozatok árán is, de – kiharcolták a változásokat, és ezek gyümölcseit követőik learathatják. A nők fokozatosan elérték, hogy eredményesen és hatékonyan vegyenek részt a gazdasági életben és a fontos döntéshozatali mechanizmusokban. Korábbi tapasztalataikat, amelyekre mint a család „menedzserei”, a kisközösségek szervezői tettek szert, magasabb szinten is el-

Szemléletbeli váltás csak akkor következhet be, amikor a „nőszempontú” megközelítés helyét átveszi a társadalmi nem (gender) megközelítés.

kezdték működtetni, és megalkották a sikeres közéleti és dolgozó nő különféle mintáit.

A változások hatása – a világ az „új férfi” szemével

Itt kell visszatérnünk Kolbenschlag kérdésére: vajon lépést tud-e tartani a házasság és a család azzal a döbbenetes erejű változással, amely az európai demokratikus társadalmakban és az USA-ban történelmi léptékkel mérve mindössze néhány pillanat alatt játszódott le? A feminista irodalom meglepő módon viszonylag csekély figyelmet szentel annak, hogy hogyan viszonyultak a férfiak a nők „nagy ugrásához” a privát szférából a közéletbe, vagy ha mégis felvetik ezt a kérdést, többnyire leegyszerűsítő képet rajzolnak a férfitársadalom ellenséges reakcióiról. Még gorombábban fogalmazva: a feminista szerzők – teoretikusok és gyakorlati szakemberek egyaránt – hajlamosak belesétálni abba a csapdába, amelyből éppen hogy kikeveredtek. Egyetlen optikán keresztül, csupán a nő szempontjából vizsgálják a változásokat, ahelyett, hogy a két nem egymáshoz való viszonyán keresztül vizsgálódnának. Szemléletbeli váltás csak akkor következhet be, amikor a „nőszempontú” megközelítés helyét átveszi a társadalmi nem (gender) megközelítés. Amikor tehát a fenti kérdésre keressük a választ, valószínűleg jól tesszük, ha azon gondolkodunk, hogy mind a magán-, mind pedig a közmítoszok megtörése milyen hatással lehetett a férfiak és a nők közötti kapcsolati rendszerekre. Günter Grass Pierre Bourdieu-nek adott interjújában kifejtette, hogy *„a haladás egy csiga. Természetesen véghez vihetitek a nagy ugrást, csak hogy az átugrott szakasz, pontosabban az alatta lévő társadalom nem siet. Majd csodálkoztok, amikor a viszonyok visszaütnek, és azt fogjátok ellenforradalomnak hívni...”* (12)

A társadalom értékei alaposan átrendeződtek az elmúlt 30-40 évben, évszázados tabuk törtek össze, fogalmak váltak elavulttá, szavak kimondhatatlanná. Mindehhez alkalmazkodni embert próbáló feladat, nő és férfi számára egyaránt. Nem feledkezhetünk meg arról, hogy a férfiak életútját minden kor és minden társadalmi berendezkedés éppen úgy megpróbálta mítoszokba zárni, mint a nőkéét. Ne felejtjük el azt sem, hogy a racionális és teljesítménycentrikus férfinak milyen küzdelemben kellett szakmai kiválóságát és folyamatos munkabírást bizonyítania, évszázadokon át. A hatalom, a verseny és a mások felett gyakorolt befolyás a hagyományos férfiszerep legfőbb alkotóelemei, amelynek értelmében a hatalomgyakorló férfit mindenkor a felelősség, az ész, erő és a becsület maximális követelményei elé állította az a közösség, amelyet vezetett, vagy amelyhez tartozott, és ha bármelyik kíváncsi ellen vétett, olyan árat kellett fizetnie, amely egész társadalmi státusát romba dönthette. A munka, amely rendszerint élete fősodrában állt, távolról sem pusztán megélhetése, hanem férfiidentitása alapjául is szolgált. Éppen ezért ha ez veszélybe került, férfiéne is súlyos sérülést szenvedhetett. Sokan elsősorban ezzel magyarázzák azt, hogy mennyivel inkább megszenvedik a férfiak a munkanélküliség állapotát, mint a nők. Márpedig ez a veszély egyre fenyegetőbb erővel jelentkezik a 21. század küszöbén.

A férfinak a nő partnereként egyszerre kellett megfelelnie a mindenkor társadalmi férfiideál gyakran ellentmondásokkal terhelt mí-

Amikor a nő lelépett arról a piedesztálról, amelyen önszántából vagy kényszerűségből évszázadokon át rostokolt, a férfi pedig feladta az epizodista apa szerepét, akkor nyílt esély arra, hogy két „elég jó szülő” szövetkezzen a szülői funkciók együttes gyakorlására.

toszának, a társadalmi férfiszerep éppen uralkodó normáinak, akkor is, ha azok merőben idegenek voltak személyiségétől. Családfői mivoltában elkötelezettsége és felelőssége nem rendülhetett meg családjával szemben, ám eközben apai jelenléte csupán epizódszerűnek nevezhető. Az a mítosz, amely szerint a jó apa testesíti meg a világban uralkodó törvényt, a tiltást és a szimbolikus rendet, bizonyára sok férfit fosztott meg attól a felszabadult, spontán, gazdag érzelmi élettől, amelyet gyerekeivel élhetett volna. Ezt elemezve Jacques Lacan kiemelte az „*atyai név*” fontosságát, amely szerinte a gyerek tudattalanjában a szimbolikus apát, a törvény támaszát jelenti. A gyermek apai nevének köszönhetően illeszkedik be a társadalomba, s ha ettől megfosztják, súlyos sérüléseket szenvedhet, egész személyisége sérülhet – vélte Lacan, aki mindenekelőtt az apa szimbolikus voltának jelentőségét hangsúlyozta, ám alig beszélt a hétköznapi, létező apákról. (13)

A hatvanas évek szexuális forradalma és a hippie-mozgalom azonban sokat tett azért, hogy kikezdje a szimbolikus apa elméletét.

Françoise Dolto volt az, aki az elsők között hívta fel a figyelmet: milyen kevés szó esik az apákról akkor, ha a gyerekekkel kapcsolatos problémák, hétköznapi teendők merülnek fel. Az apai funkciókat szinte minden társadalomban hagyományosan bizonyos területekre korlátozták, gyakorlatilag az intellektuális nevelésre, a külső világ megismertetésére a gyerekekkel, és legkevésbé az apa és gyermekei érzelmi viszonyára. Az „*anyaszívű apa*” fogalma, amely feltételezi a férfiről, hogy gyerekeivel az anyához hasonlóan szoros érzelmi kapcsolat kiépítésére képes, szűk két évtizede „van forgalomban”. A korai, radikális feminizmus kifejezetten ellenséges képet festett az apákról, kizárólag a hatalmi pozícióban pöffeszkedő férfit láttatva bennük, megerősítve ezáltal a férfiak bizonytalanságát apai minőségükben. Az együttes gyermeknevelés, a „*terhesek vagyunk*” kifejezés, az apás szülés, a gyerekek iránti érzelmek nyílt és felszabadult vállalása a férfiak részéről mind a legutóbbi évtizedek fejleménye, és nyilvánvalóan hosszú tanulási folyamat eredménye. A szimbolikus apa helyére a hús-vér apa került, ami óriási változást idézett elő a nők és férfiak kapcsolatában. Amikor a nő lelépett arról a piedesztálról, amelyen önszántából vagy kényszerűségből évszázadokon át rostokolt, a férfi pedig feladta az epizodista apa szerepét, akkor nyílt esély arra, hogy két „elég jó szülő” szövetkezzen a szülői funkciók együttes gyakorlására és a nemek közötti hagyományos hierarchia lebontására. Ez megfelelt a nők sokasága által vágyott életforma kívánalmának, hiszen a megosztott gyermeknevelés lehetőséget nyújtott arra, hogy a nők büntudattól mentesen teljes életet kezdhessenek élni, a köz- és a magánszférában egyaránt. A vállalt apaság a férfiak részéről minden

bizonytal lemondásokkal, korábbi férfiénpük valamilyen mértékű feladásával járt együtt, amit a valós szülővé válás „csupán” a gazdagabb érzelmi élet élményével ellensúlyozhatott.

Társadalmi megbecsültséget biztosító teljesítmény, önmaguk és mások felett gyakorolt kontroll, a nyilvánosság előtt az érzelmek és intimitás leplezése, és általában az érzelmek korlátozott formájú átélése, morális és egzisztenciális garanciák biztosítása mind a köz-, mind pedig a magánéletben – megannyi követelmény, amelyet a férfiaknak folyamatosan teljesíteniük kellett a férfi társadalmi szerepéről kialakított 20. századi mítoszok jegyében.

Amikor a nők becsapták maguk mögött a babaház ajtaját, és beléptek a köz világába, nemcsak a jó anya, de a jó feleség mítoszáat is maguk mögött hagyták. A patriarchális társadalmi rend értelmében jó feleségnek számít az, aki mindig elérhető, ha szükség van rá, ha figyelemre, megértő hallgatásra vagy aggódásra van szükség, amikor nehézségek merülnek fel, és ha teljesíteni kell a családtagok kívánságait. A jó feleség ellátja a háztartási teendőket, „menedzseli” a családot, ápolja a baráti és rokoni kapcsolatokat, a rászoruló időseket és a gyermekeket egyaránt. A családban mindenkinek azt nyújtja, amit kérnek tőle, de alapvetően mindig „a férfi oldalán áll”. Szexuálisan vonzó.

Sok nő számára ez a szerep kielégíti az alapvető igényeit és vágyait, s elegendő keret képességei megvalósításához. Számukra a házasság olyan eszköz, amely segít abban, hogy megtalálják saját egyéniségüket és megvalósítsák a számukra megfelelő életstratégiát. De azok a nők, akik nem tudtak vagy nem akartak beilleszkedni a patriarchális szemléletbe és életmódba, akiket képességeik másra predesztináltak, leszámoltak a jó feleség mítoszával. Günter Grass megfigyelése ezúttal is helyesnek bizonyult, hiszen azt kellett látnunk, hogy a férfiak távolról sem követték olyan ritmusban a nők szemlélet- és életformaváltását, ahogyan azt a harmonikus kapcsolat megőrzése megkívánta volna. Túlságosan rövid idő alatt túlságosan sok előjogukról kellett volna lemondaniuk azért, mert a nők házon kívül végzett munkája alapvetően átrendezte a család időbeosztását, térhasználatát, életmódját. Ha az asszonyok nem is léptek ki teljesen korábbi gondoskodó-szolgáltató otthoni szerepkörükből, munkájuk következtében szükségképpen kevesebb energiájuk maradt arra, hogy a családban mindenkinek a megszokott módon feleljenek meg. A nők gazdasági függősége csökkent vagy teljesen megszűnt kereső tevékenységük következtében, és azáltal, hogy a gyermeknevelés egy része ugyancsak a ház falain kívülre került, tehát a gyermekellátó rendszerben zajlott, a gyermeknevelés is alapvetően megváltozott. Nem az egyik fél monopóliuma volt már, hanem egy többszereplős együttes

Ha az asszonyok nem is léptek ki teljesen korábbi gondoskodó-szolgáltató otthoni szerepkörükből, munkájuk következtében szükségképpen kevesebb energiájuk maradt arra, hogy a családban mindenkinek

közös tevékenysége, amely megteremtette annak kereteit, hogy a férfi és a női szerepek közelítsenek egymáshoz.

A változásoknak ezt az oldalát – nem utolsósorban a tengernyi feminista műnek köszönhetően – jól ismerjük. Arra a kérdésre azonban, hogy vajon a férfiakat mi készíti a drámaian megváltozott helyzethez való alkalmazkodásra, a makacsul nőkre koncentrááló feminista szakirodalom kevés választ tudott adni.

Nyugat-Európában a nyolcvanas években kezdődtek olyan felmérések, amelyek azt vizsgálták, hogy milyen árat fizetnek a férfiak a hagyományos férfiszerep megtartásáért. Az Ausztriából, Németországból és Svájcól származó egymásra rímelő vizsgálatok alapján a következő kép bontakozott ki: egyre több férfi érezte úgy, hogy képtelen versenyre kelni a nőkkel, és ez az érzés bénítóan hat a kapcsolataira. Érzelmi bizonytalanságot él át, fél a független, az emancipált nőktől. *„A nőiségtől való félelem a férfiak korlátozott érzelmi életéhez vezet, és nehézségeket okoz mind az érzelmek elfogadásában, mind pedig saját érzelmeik kifejezésében. Ezek a problémák a férfias férfi mítoszának társadalmilag elfogadott értékeivel állnak összefüggésben. A férfiak visszafogják az érzelmeiket, mert attól félnek, hogy azokat a nőies viselkedéssel azonosítják, ami fenyegeti az önképüket. Következésképpen inkább kognitív-racionális megközelítést alkalmaznak az emberekkel és a dolgokkal szemben egyaránt.”* (14)

A férfiaknak látszatra nincsenek megfelelő eszközeik arra, hogy megküzdjenek a kapcsolataikban felmerülő érzelmi problémákkal, ezért gyakran betegségekbe, veszélyek és különféle kockázatok vállalásába, erőszak elkövetésébe, alkohol és kábítószeres fogyasztásába menekülnek – mutattak be többen is egy jellemző férfi magatartást a nyolcvanas évek jóléti társadalmaiban. Gyakran szexuális zavarokkal küzdenek, tartós frusztrációt szenvednek el, amelyeket csak külső segítség igénybevételével képesek feldolgozni.

A nyolcvanas évek már említett ellenreakciója a feminizmus férfiáldozatairól, kasztrált férfigenerációról, az erős nők önző hatalmáról kezdett beszélni, és egyetlen megoldásként a nemek közötti hagyományos hierarchia visszaállítását ajánlta. Mindig ugyanazok az érvek hangzottak el: *„Minél sikeresebb egy nő a szakmájában, annál nagyobb az esély arra, hogy a házassága tönkremegy.”* *„A nők nagy árat fizettek a feminizmusért, de valójában a férfiak és a gyerekek a feminizmus legnagyobb vesztesei.”* *„A feminizmus, amely azt ígérte a nőknek, hogy önértékelésüket megerősíti, nem adott mást, mint önértékelési válságot.”* *„A férfiak jobban megszenvedik a házasság szétesését, mint a nők.”* (15)

Elnyomott férfiak rémületes látványa népesítette be a nyolcvanas évek sajtóját. Szociológiai és pszichológiai kutatások láttak napvilágot azt bizonyítandó, hogy az önérvényesítő nőkkel élő férfiak fokozott egészségügyi kockázatok áldozatai, fizikai és mentális betegségek fenyegetésében élnek, sehogyan sem találják helyüket a világban. Végképp oda lett az erősebb nem mítosza, bűnbaknak pedig mindig a feminista nőt kiáltották ki, aki a férfi énképének és önértékelésének összezúzására tör.

Azok, akik a férfimítosz szétesését elsősorban társadalmi tényezők-

kel hozták összefüggésbe, mint pl. Mic Hunter, arra hívták fel a figyelmet, hogy a férfi hagyományos társadalmi szerepének megváltozása a munka világának átalakulásával áll lényegi összefüggésben. Az egységes piac kialakulása nyomán a munkaerőpiac radikális átformálódása és a munkanélküliség egyre jobban fenyegető jelensége mind kevésbé teszi lehetővé a férfiak számára azt, hogy identitásukat és önmegebecsülésüket ezután is elsődlegesen a fizetett munka révén szerezzék meg. (16) A múltban a férfiak számára sokkal tisztábban rajzolódott ki az érvényesülés útja, hiszen erősen szabályozottak voltak a feltételek és a követelmények, már a rajtnál látszott a kifutópálya és a végcél. Az információs társadalom korában azonban olyan sebességgel értékelődnek át szakmák, tűnnek el vagy tűnnek elő foglalkozások, hogy távolról sem olyan kiszámítható a verseny, mint korábban. Ez sok férfit félelemmel, a bizonytalanság és az elveszettség érzésével tölt el, sokan kiszállnak a versenyből és elhagyják állásaikat, kitornek a teljesítmény és a hatalom bűvköréből.

„Korunk gyermeke az új férfi, aki mindeniütt jelen van. Az utcán, karján kisgyerekekkel, vagy éppen babakocsival ballagva hazafelé, az iskola előtt a gyerekeivel, vagy a bevásárló-központban és a tisztítóban. Az új férfi lázadó, aki szembehelyezkedik a maszkulin férfi makacs társadalmi rögeszméjével.” (17)

Azok a férfiak, akik ily módon új modelleket teremtettek, nemritkán maguk is társadalmi diszkrimináció áldozataivá váltak, gyengének, gyávának, nőiesnek bélyegezték őket, pedig valójában inkább lázadók voltak, akik éppen egy mélyen rögzült társadalmi kép széttörésében vettek részt.

A feminista mozgalom nélkül a férfiról alkotott társadalmi szerepkép valószínűleg nem is változott volna, mivel a férfiak a társadalmi és a politikai hatalom birtokában semmi okot nem láttak arra, hogy előnyös társadalmi helyzetüket kritika vagy megfontolás tárgyává tegyék. A feminizmus kísérelte meg elsőként, hogy kikezdje a férfidominanciáról alkotott monolit képet azáltal, hogy részletesen kidolgozta a patriarchális társadalomról szóló elméletét, amelynek fókuszába a nők és a férfiak egyenlőtlen viszonyrendszerét állította. Az eredmény – a férfiak és a nők számára egyaránt – az évezredek férfihatalom mítoszának megtörése lett. Még egyszerűbben fogalmazva: a férfiak, akik a történelem folyamán mindig is hajlamosak voltak arra, hogy úgy szemléljék magukat, mint a civilizáció és a kultúra megteremtőit, nők és gyermekek védelmezőit, mint szenteket, tudósokat, gyógyítókat és az emberiség nagy vallásalapítóit, váratlanul maszk nélkül, lefegyverezve álltak egy harcmezőn, és rá kellett ébredniük arra, hogy ők maguk indítottak el jó néhány csatát. Így a tudomány nevében a természet ellen, az erő, a hatalom nevében a nők és a gyerekek ellen. Ezt a drámai felismerést pedig a jelen pillanatban csak a hagyományos férfiszerep lebontásával, a számukra is fájdalmas dekonstrukciós folyamattal lehet produktív, a két nem együttélését segítő cselekedetekké átfordítani.

Irodalom

1. Susan Faludy: *Backlash*. Anchor Books, New York, 1991.
2. Bruno Bettelheim: *Az elég jó szülő*. Gondolat, Budapest, 1994.
3. Dorothy Dinnerstein: *The Mairmaid and the Minotaur*. Harper and Row, New York, 1976.
4. Madonna Kolbenschlag: *Kiss Sleeping Beauty Good-bye*. Harper and Row, 1988.
5. Gabriella Turnaturi: Between Public and Private. In: *Women and the State*. Edited by Anne Showstack Sassoon, Hutchinson, London, 1987.
6. Chiara Saraceno: Inside and outside the Home: how our Lives have changed through Domestic Automation. In: *Women and the State*. Edited by Anne Showstack Sassoon, Hutchinson, London, 1987.
7. *Women and Social Policies in Europe*. Edited by Jane Lewis. Edward Elgar Publishing House, USA, 1993.
8. Laura Balbo: Crazy Quilts. In: *Women and the State*. Edited by Anne Showstack Sassoon, Hutchinson, London, 1987.
9. Barbara Stiegler: *A foglalkozás nem nemek kérdése*. Friedrich Ebert Alapítvány, 1993.
10. Barbara Stiegler: *ibid.*
11. Natasha Walter: *The New Feminism*. Little, Brown, London, 1998.
12. Civilizáljátok a kapitalizmust! Pierre Bourdieu beszélgetése Günter Grass-szal. *Népszabadság*, 2000. január. 8.
13. Jacques Lacan: The Mirror Stage as Formative of the Function of the I. *Ecrits: A Selection*, trans. Alan Sheridan. New York: W. W. Norton, 1977.
14. Gender Role Conflict and Strain in Men's Lives. In: K. Solomon-B. Levy (eds): *Men in Transition*. New York/London 1982.
15. Idézi Faludy.
16. Mic Hunter: *Abused Boys: The neglected Victims of Sexual Abuse*. Lexington, Mass. 1990.
17. Rowena Chapman: *The Great Pretender: Variations on the New Man Theme*. Hutchinson, London, 1988.